

UDC 24-246.624:81'255

BUDDHIST TERMINOLOGY IN THE UKRAINIAN TRANSLATION OF *DHAMMAPADA* BY P. RITTER

Anastasia Strelkova

DSc (Philosophy), Senior Researcher
H. S. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine
4, Tryokhsviatytska St., Kyiv, 01001, Ukraine
anastasia3141@gmail.com

The article analyzes P. Ritter's translation of 44 verses of the Pāli *Dhammapada*, which were included in his book *Voices of Ancient India: An Anthology of Ancient Indian Literature*, and gives a list of terminology of Pāli Buddhist vocabulary present in the text, which includes 53 lexical units: *akata, aṭṭhaṅgikamagga, attan, adhamma, anuyogin, ariya, ariyasaccāni, ariyāṭṭhaṅgikamagga, asāra, kamma, kalyāna, kāma, kiliṭṭha, kusala, cattāri ariyasaccāni, citta, taṇhā, dukkha* (= *dukkha*), *nibbāna, dhamma, paññā, paññavant, paṇḍita, pāpa, puñña, bāla, buddha, brāhmaṇa, bhikkhu, magga, manas, micchā, yoga, yogin, rāga, loka, virāga, visāṅkhāra, visuddhi, saṅkappa, saṅkhāra, saṃsāra, sacca, saṅgha, saddhamma, santi, sammā, sammāsambuddha, sarana, sāra, sāvaka, sukha, sugata*. For each lexical unit grammatical information and a Sanskrit analogue is given, as well as an antonymic and synonymous term (if it occurs in the verses under consideration), all translation variants that occur in Ritter's translation (including cases where the word was not translated by a specific corresponding term) are included with indication of the number of the verse, translation options of this word proposed by Max Müller and V. N. Toporov, as well as, if necessary, an explanatory comment on the corresponding term.

In the course of a comparative analysis of three translations of these verses (by P. G. Ritter, Max Müller and V. N. Toporov) a number of significant coincidences between the translations of Max Müller and V. N. Toporov were also revealed, the evaluation of which requires further work with a wider textological context (full text *Dhammapada*). At the same time, Ritter's translation is completely original and not similar to previous translations of the *Dhammapada* from the original known to him (German translations by A. Weber and L. fon Schröder, French translation by F. Hû, English translation by M. Müller).

Pavlo Ritter's "Buddhist dictionary" presented in this article should in the future be supplemented with vocabulary from the rest of the Buddhist texts translated by him (*Suttanipāta, Mahāvagga, Mahāparinibbāna-sutta, Jātaka Book, Milinda-pañha*), as well as a specialized study of Ritter's manuscript materials.

Keywords: Buddhism; Buddhist terminology; *Dhammapada*; P. G. Ritter; translations of *Dhammapada*; Ukrainian Buddhism; Ukrainian Indology

БУДДІЙСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ "ДГАММАПАДИ" П. РІТТЕРА¹

А. Ю. Стрелкова

Обираючи тексти для першої в історії України антології давньоіндійської літератури в перекладі з мов оригіналу (бенгалі, санскрит, палі), фундатор професійної української індології Павло Григорович Ріттер (1872–1939) не міг оминати такий її важливий складник, як буддійська філософсько-релігійна література. Він перекладав тексти раннього буддизму, записані мовою палі. Усі відібрані ним тексти належать

© 2024 A. Strelkova; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

до “Сутта-пітаки” (“Кошика сутт (або сутр)”) – одного з трьох розділів-“кошиків” буддійського канону Тіпітаки (або Тріпітаки). Найбільше ж уваги він приділив визначній пам’ятці буддійської філософсько-релігійної літератури “Дгаммапада” (Dhammapada), переклавши 44 з її 423 віршів, що становить понад десяту частину її змісту, а саме вірші № 11–16, 41, 47, 51, 58–60, 63², 81–84, 106, 116, 123, 127, 130, 153, 154, 173, 186–192, 209–211, 273, 285–287, 334, 336, 363, 382, 383 [Голоси... 1982, 251–255], які дають уявлення про шістнадцять із двадцяти шести тематичних розділів твору.

Перекладати “Дгаммападу” Ріттер почав не пізніше початку 1910-х років, адже в 1913 р. в “Енциклопедичному словнику Гранат” було надруковано перший відомий нам переклад трьох її віршів (№ 14, 60, 173), виконаний ним російською мовою [Ріттер 1913, *стовп.* 261]. Згодом, у переробленому українському перекладі, Ріттер включив їх до своєї антології давньоіндійської літератури разом із рештою 41 віршем. Однак через трагічні історичні обставини за життя Ріттера його антологія надрукована не була.

Наступний шанс побачити світ в українського перекладу віршів “Дгаммадади” з’явився на початку 60-х років ХХ ст. Однак до впорядкованої А. П. Ковалівським “Антології літератур Сходу”, яка вийшла в Харкові в 1961 р. [Антологія... 1961] (тобто майже одразу після видання “Дгаммапади” в російському перекладі В. Н. Топорова 1960 року) і була присвячена пам’яті П. Г. Ріттера, жоден із віршів “Дгаммапади” не потрапив³, натомість було залучено уривки з “Магавагги” та “Міліндапаньги” (підрозділ “З літератури на мові палі”) [Антологія... 1961, 312–314]⁴. Тож вірші “Дгаммапади” в українському перекладі вперше вийшли друком лише в 1982 р. у книжці “Голоси Стародавньої Індії” [Голоси... 1982, 251–255].

Докладніше про “Дгаммападу”, її місце у спадщині Ріттера, а також інші, хоча й не академічні, спроби її перекладу українською ми вже писали раніше (див.: [Стрелкова 2022а]).

Оскільки Павло Ріттер взагалі був першим, хто став перекладати українською буддійські тексти з мови оригіналу, нам особливо цікаво з’ясувати, які відповідники він обрав. Зібравши їхній повний перелік, ми отримаємо перший палі-український словник буддійської лексики.

Слід зазначити, що переклад Ріттера є віршованим, і це ускладнює пошук українських відповідників, які часом “розчиняються” в поетичній, образній формі вираження, обраній Ріттером, і, віддаляючись від буквального перекладу, наближаються до переспіву. З іншого боку, ця складність змушує нас звернути увагу на важливу особливість, притаманну перекладу буддійських текстів, яку часто не беруть до уваги, міркуючи про переклад терміна. Йдеться про потребу враховувати його поетичні властивості. Річ у тім, що поетична форма є надзвичайно органічною для буддійської літератури (це і цілі трактати, і повсюдно вкраплені в сутрах пісні-*гитхи*), адже, крім змісту, автор-буддист прагнув передати читачеві особливе духовне піднесення, надихнути й підштовхнути його уперед на шляху вивчення Дгарми Будди. З огляду на це до перекладу буддійської термінології висувається додаткова вимога: вкрай бажано, щоб перекладний термін був придатний для використання у віршах. Ця вимога своєю чергою нерідко вступає в суперечність із вимогою уніфікації перекладної термінології, адже фактично у вірші доводиться вдаватися до переспіву замість перекладу, відступаючи від випрацьованого раніше, найбільш точного перекладу. Тож цілком природно, що Ріттер, як ми побачимо, те саме слово оригіналу часто відтворює по-різному, що аж ніяк не є недоліком у цьому разі.

Отож під час роботи із зазначеним словником слід мати на увазі, що Ріттер робив не підрядник “Дгаммапади”, а її літературний переклад, до того ж поетичний. А отже, не можна казати, що він неодмінно наполягав на своєму перекладі як максимально точному, оскільки літературний стиль, ритм, рима накладають на перекладача

значні обмеження, що робить часом неможливим відтворення термінів оригіналу їхніми точними західними відповідниками. Тож цей словник – це аналіз лексики, яку Ріттер обрав для літературного відтворення палійського оригіналу, а не укладений ним перелік відповідників для буддійських термінів. Іншими словами, ідеться не так про те, наскільки точно перекладав Ріттер буддійські терміни, як про те, як він їх розумів.

Ріттер перекладав “Дгаммападу” з палі, однак з якого саме видання – нам поки що невідомо. Тому палійські терміни і текст оригіналу ми наводимо за сучасним джерелом: [SLTP].

У нижченаведеному переліку входи подано за палійською абеткою⁵, у словниковій формі (у випадку іменників це основа, наприклад *attan*, не *attā*). Відповідники Ріттера наведено в називному відмінку, “зайві” слова, які важко чи неможливо від’єднати від власне відповідника при вилученні його з авторського тексту, позначено курсивом; для кожного відповідника зазначено номер вірша в антології “Голоси Стародавньої Індії” [Голоси... 1982], звідки його взято. Антоніми (а іноді також синоніми, позначені знаками “↔” та “=” відповідно) для термінів вказано лише в разі, якщо вони трапляються у віршах, перекладених Ріттером, і якщо він запропонував для них чітко визначений і правильний переклад (не опустив, не передав іншими словами тощо). Для кожного слова наведено варіанти перекладу, запропоновані автором першого класичного академічного перекладу “Дгаммапади” англійською Максом Мюллером (1870; цит. за: [The Dhammapada 1881]) та автором широковідомого на пострадянських теренах єдиного повного російського перекладу “Дгаммапади” В. Н. Топоровим (1960; цит. за: [Дхаммапада 1960]). Коментар, який додається до словникової статті, переважно стосується контексту конкретного вірша і не має на меті дати вичерпний словниковий спектр значень слова.

* * *

akata *adj.* (санскр. *akṛta adj.*)

I. Переклад Ріттера: “Нірвани вічна істина” (перекладено іншими словами – вірш № 383); = *visaṅkhāra, nibbāna* “нірвана”; ↔ *saṅkhāra*.

II. Інші варіанти перекладу: “несозданное” (Топоров); “that which was not made” (М. Мюллер).

III. Коментар. Буквально “незроблений”, “нестворений” (від дієслова *karoti*, санскр. *kr* “робити”, “створювати”) – не штучний, природний – епітет істинної реальності нірвани (на відміну від світу штучних конструктів розуму). Докладніше див. *saṅkhāra*.

aṭṭhaṅgikamagga *m.* (санскр. *aṣṭāṅgamārga m.*) див. **ariyāṭṭhaṅgikamagga**

attan *m.* (**attan** – основа, **attā** – називний відмінок, **atta** – у сполученнях) (санскр. *ātman m.*)

I. Переклад Ріттера: “свої” (вірші № 15, 16), “для / задля себе” (вірш № 84), “сам себе” (вірш № 106), “себе” (вірші № 130, 209), “хтось” (вірш № 209), не перекладено (вірш № 285); ↔ *para*.

II. Інші варіанти перекладу: “свої” (Топоров, вірші № 15, 16), “ради самого себя” (вірш № 84), “себя” (вірші № 106, 130, 209), “самоуглубленный” (вірш № 209), “свое” (вірш № 285); “his own” (М. Мюллер, вірші № 15, 16), “for his own sake” (вірш № 84), “soul” (вірш № 106), не перекладено (вірш № 130), “himself” (вірш № 209), “self” (вірш № 285).

III. Коментар. Назву “Attavaggo” (№ 157–166) має дванадцятий розділ “Дгаммапади”. *Атман* (“я”, “его”, “самість”, “душа” тощо) є одним із центральних понять буддійського вчення, яке має два антонімічні виміри – негативний і позитивний: з одного боку, *атман* – це постійне, вічне “я”, реальне незнищенне ядро, якого

насправді немає ані в людині, ані в речах світу, і бачити його в них є оманною, з іншого ж боку, *атман* або *свабгава* (“власна природа”) – це один з атрибутів істинної реальності, якої слід усіяко прагнути. Утім, у перелічених віршах це слово вжито не як доктринальний термін, а у звичайному (“я”, “своє я” ↔ “інший”), подекуди суто граматичному (“свій”, “сам”, “себе” тощо) значенні, тому відтворювати його в перекладі не завжди потрібно.

adhamma *m.* (санскр. *adhama m.*) див. **dhamma**

I. Переклад Ріттера: “шкодить іншим” (перекладено іншими словами – вірш № 84); ↔ *dhamma*.

II. Інші варіанти перекладу: “на незаконній стеж” (Топоров); “by unfair means” (М. Мюллер).

III. Коментар: “несправедливість”; “хибна Дгарма”, “хибне вчення”.

anuyogin *adj.* (санскр. *anuyogin adj.*)

I. Переклад Ріттера: “той, що вже ... пізнав” (у сполученні *attānuyoginam* – “тим, що вже себе пізнали”, вірш № 209).

II. Інші варіанти перекладу: “самоуглублений” (Топоров); “who has exerted himself in meditation” (М. Мюллер).

III. Коментар. До складу слова *anuyogin* входить слово *yogin* (“йогін”, “йог”). Загалом у вірші № 209 є п’ять слів, які походять від того самого кореня √*yuj* з базовим значенням “запрягати”, “з’єднувати”, “поєднувати”, “зв’язувати”⁶: *yogasmīṅ[ca]* (*yoga* “те, чим слід займатися”), *ayoge* (*ayoga* “те, чим не слід займатися”), *yuiṅjam* (“той, хто з’єднує / пов’язує себе з / займається чим”), *ayoḷayam* (“той, хто не з’єднує / не пов’язує себе з / не присвячує себе чомусь”), [*att*]ānuyoginam (*anuyogin* “той, хто присвятив себе заняттю чимось”)⁷. В індійських текстах є міра довжини “йоджана” (*yojana*), якою позначали відстань, яку можна подолати на одній “упряжці” (*yojana*, англ. *yoke*) волів. Тож образно вищенаведені переклади можна доповнити варіантом “запрягатися”, “впрягатися” в переносному сенсі “братися за щось”.

Згідно з історією, яка стала приводом для появи цього вірша, одного разу буддійських ченців пригощали вдома батьки, які мали улюбленого сина. Коли ченці чемно подякували родині за гостинність, він раптом відчув, що теж хоче не зволікаючи піти в ченці, однак стурбовані батьки заборонили йому це робити. Але попри те, що з того часу вони пильно стежили за сином, йому вдалося втекти в монастир і стати ченцем. Коли його батько дізнався про це, у відчаї вирішив, що без рідного сина родинне життя більше не має для нього сенсу, і теж став ченцем у цьому монастирі. Так само вчинила й мати юнака, коли дізналася про рішення своїх сина й чоловіка. Однак у монастирі вони продовжували спілкуватися утрюх, як удома, що порушувало правила чернецького життя, яке було спрямоване на відсікання будь-яких форм прив’язаності як джерела страждання, зокрема й прив’язаності до своїх близьких. Тож Будда зробив їм зауваження і супроводив його цим віршем [Burlingame, Ānandajōti 2024, 778–779].

Отже, як бачимо, у цій історії не йдеться про медитативні практики як такі, натомість у ній йдеться про те, чого не слід робити, якщо ти обрав шлях до істини – шлях буддійського ченця. Цей вірш міститься в розділі “Любе” (Pīya), у якому наголошено ідею, що, відволікаючись на різного роду задоволення і радощі, людина непомітно для себе залишає занедбаною головну мету – самовдосконалення – і в такий спосіб прирікає себе на жорстокі страждання в майбутньому.

Тож можна погодитися з Ріттером⁸, Анандаджоті Бгіккху⁹ та рештою перекладачів, які в цьому контексті вкладають у переклад слова *yoga* (та інших похідних від кореня √*yuj*) більш загальний смисл, не звужуючи його лише до концентрації, медитації (до чого схиляються, наприклад, М. Мюллер¹⁰ та К. Р. Норман¹¹, а також В. Фаусбель¹² у своєму перекладі латиною 1855 р.), хоча, безперечно, з погляду

буддійського вчення альтернативою мирським радощам є саме зосередження і концентрація, неодмінні для справжнього пізнання реальності.

ariya *adj. m.* (санскр. *ārya adj., m.*)

I. Переклад Ріттера: “святий” (вірш № 190), “добрий” (вірш № 191).

II. Інші варіанти перекладу: “благородний” (Топоров); “holy” (М. Мюллер).

III. Коментар. *Ар’я* (палі *арія*) – “шляхетний”, “святий” (англ. noble, holy), у ширшому значенні “шанований”, “гідний вшанування”, “чеснотливий”, “чесний”. У буддизмі *ārya* – незмінний епітет істинного пізнання, який супроводжує такі доктринальні терміни, як Чотири шляхетні істини (*cattāri ariyasaccāni* / санскр. *catvāry āryasatyāni*), Шляхетний восьмишлях (*ariyāṭṭhaṅgikamagga* / санскр. *āryāṣṭāṅgamārga*). Удосконалюючись на шляху буддизму, звичайна людина може стати такою ж “шляхетною особою” (санскр. *āryapudgala*), якою був сам Будда.

ariyasaccāni *n. pl.* (санскр. *āryasatyāni n. pl.*) див. **cattāri ariyasaccāni**

ariyāṭṭhaṅgikamagga *m.* (санскр. *āryāṣṭāṅgamārga m.*)

I. Переклад Ріттера: “добрий шлях з вісьмох частин” (вірш № 191), “шлях з восьми частин” (вірш № 273: у фразі *maggāṇṭṭhaṅgiko* – букв. “поміж шляхів найкращий – восьмичастинний (*aṭṭhaṅgika*)”, тобто в оригіналі вірша немає епітета “шляхетний (добрий)”, як і власне слова “шлях”).

II. Інші варіанти перекладу: “лучший из путей – восьмеричный” (Топоров, вірш № 273), “благородный восьмеричный путь” (вірш № 191); “The best of ways is the eightfold” (М. Мюллер, вірш № 273), “eightfold holy way” (вірш № 191).

III. Коментар. Ріттер одним із перших зіткнувся з непростотою проблемою перекладу українською важливого доктринального терміна, який є змістом четвертої Шляхетної істини буддизму, – *ariyāṭṭhaṅgikamagga* (санскр. *āryāṣṭāṅgamārga*, 八正道 кит. ба чжен дао, яп. хассьōдō, 八聖道 кит. ба шен дао, яп. хассьōдō, англ. noble / holy eightfold path, рос. благородный восьмеричный путь). До того ж він мав адаптувати його до віршованої форми твору, що накладало додаткові жанрові обмеження (рима, ритм). Його варіант напрочуд простий, точний і ритмічний – “добрий шлях з вісьмох частин”. Він легко й природно сприймається в поетичних рядках: він у буквальному сенсі “на своєму місці”, допоки залишається вбудованим у структуру вірша. Однак його важко перенести без змін у сухий, прозовий доктринальний трактат, присвячений систематичному викладу буддійської термінології. Тож варіант Ріттера виявляється неуніверсальним, і питання пошуку терміна, який би не тільки точно відтворював оригінал, а й був придатним для частого використання як у прозових, так і в поетичних текстах, залишалось відкритим. У сучасній українській буддології ця проблема постала з новою гостротою, адже в українських працях часто траплялася пряма, неоковирна калька з російської “Шляхетний восьмеричний шлях”. Водночас було запропоновано й кращі варіанти: “Шляхетний вісімковий шлях”, “Шляхетний восьмиступеневий шлях”, “Шляхетний восьмичастинний шлях” (найближчий до буквального сенсу оригіналу: “восьми-членний”). Мною ж, після тривалих пошуків, було запропоновано більш стислий варіант перекладу “Шляхетний восьмишлях” ([Стрелкова 2015])¹³.

asāra *adj., n.* (санскр. санскр. *asāra adj. m.*)

I. Переклад Ріттера: “несутність” (вірш № 11, 12); ↔ *sāra* “сутність”.

II. Інші варіанти перекладу: “несуть” (Топоров); “untruth” (М. Мюллер).

III. Коментар: див. **sāra**.

kamma *n.* (санскр. *karman n.*)

I. Переклад Ріттера: “вчинки” (вірші № 15, 173), “дії” (вірш № 16), у сполученні *rārahattā* – “злочин” (вірш № 127).

II. Інші варіанти перекладу: “дела” (Топоров, вірші № 15, 16, 127), “дело” (вірш № 173); “work” (М. Мюллер, вірші № 15, 16), “deed” (вірш № 127), “deeds” (вірш № 173).

III. *Коментар*. Карма (“дія”, “вчинок”, “карма”) – це вчинені людиною добрі чи погані дії¹⁴, які неминуче приводять до відповідних наслідків, зокрема до перенародження у світі тварин, пеклі тощо (дії просвітленого – кармічно нейтральні, адже він уже вийшов за межі опозиції добра і зла і більше не матиме перенароджень).

kalyāṇa *adj., n.* (санскр. *kalyāṇa adj., n.*)

I. *Переклад Ріттера*: “добро” (вірш № 116); = *puṣṭha* “добро”; ↔ *pāpa* “зло”.

II. *Інші варіанти перекладу*: “благое” (Топоров); “the good” (М. Мюллер).

III. *Коментар*: “гарні вчинки”, “добро”, “добре”. Як прикметник *kalyāṇa* має також значення “гарний”, “красивий”, “привабливий”, що збігається зі слововжитком українського прикметника “гарний”, який так само може стосуватися і зовнішньої, і внутрішньої краси – й естетики, й етики. Див. також **puṣṭha**, **pāpa**.

kāma *m. n.* (санскр. *kāma m.*)

I. *Переклад Ріттера*: “бажання” (вірші № 186, 383), “пристрасті” (вірш № 186), “утіхи” (вірш № 187).

II. *Інші варіанти перекладу*: “страсти” (Топоров, вірш № 186), “удовольствія” (вірш № 187), “желанья” (вірш № 383); “lusts” (М. Мюллер, вірш № 186), “pleasures” (вірш № 187), “desires” (вірш № 383).

III. *Коментар*. Пор. також: “пристрасть” (Ріттер), “томьясь желанием” (Топоров), “longing for pleasure” (М. Мюллер) для сполучення *kāmakāmā* у вірші № 83; “людина, що прагне життя” (Ріттер), “желающий жить” (Топоров), “who loves life” (М. Мюллер) для сполучення *jīvitukāma*, букв. “той, хто бажає жити” у вірші № 123.

Йдеться насамперед про чуттєві потяги: “бажання”, “прагнення”, “любов”, “чуттєве / сексуальне бажання”, “насолоди”, “утіхи”.

kiliṭṭha *adj.* (санскр. *kliṣṭha adj.*)

I. *Переклад Ріттера*: “прикрість” (перекладено в переносному значенні – вірш № 15); ↔ *visuddhi* “чесність”.

II. *Інші варіанти перекладу*: “зло” (Топоров); “evil” (М. Мюллер).

III. *Коментар*. Зазвичай *kiliṭṭha* перекладають як “забруднений”, “нечистий”, що якраз є антонімом до *visuddhi* (“чистота”). Тут ідеться про антонімічну пару “моральна нечистота” і “моральна чистота”, яку Ріттер відтворив синонімічною парою “прикрість – чесність”.

kusala *adj., n.* (санскр. *kuśala adj., n.*)

I. *Переклад Ріттера*: “добро” (вірш № 173); ↔ *pāpa* “зло”; = *puṣṭha* = *kalyāṇa* “добро”.

II. *Інші варіанти перекладу*: “доброе дело” (Топоров); “good deeds” (М. Мюллер).

III. *Коментар*: “кмітливий”, “гарний”, “добрий”, “чеснотливий”; “добро”, “гарний вчинок”. Докладніше про пару “*kusala – pāpa*” (“добро – зло”) ми вже писали раніше (див.: [Стрелкова 2022а, 55–58]).

cattāri ariyasaccāni *n. pl.* (санскр. *catvāry āryasatyāni n. pl.*)

I. *Переклад Ріттера*: “істини його святі чотири” (вірш № 190).

II. *Інші варіанти перекладу*: “четыре благородные истины” (Топоров); “four holy truths” (М. Мюллер).

III. *Коментар*. Про Чотири шляхетні істини у віршах № 190–191 див.: [Стрелкова 2022а, 55–58].

citta *n.* (санскр. *citta n.*)

I. *Переклад Ріттера*: “душа” (вірші № 13, 14, 154), у вірші № 116 *cittaṃ* не перекладено (“Abhitvaretha kalyāṇe pāpā cittaṃ nivāraye” [SLTP] – “Роби лише добро, зла не чини” [Голоси... 1982, 253]).

II. *Інші варіанти перекладу*: “ум” (Топоров, вірші № 13, 14, 116), “разум” (вірш № 154); “mind” (М. Мюллер, вірші № 13, 14, 154), “thought” (вірш № 116).

III. *Коментар*. Назву “Cittavaggo” (№ 33–43) має третій розділ “Дгаммапади”. Переклад термінів групи “*चित्ता-манас-віджняна*” як “мислення”, “розум”, “ум”, “свідомість”, “душа”, “серце”, “думка” тощо є предметом багатьох досліджень та дискусій (раніше ми вже торкалися цієї теми в окремій статті: [Стрелкова 2021]).

taṇhā *f.* (санскр. *ṭṣṇā f.*)

I. *Переклад Ріттера*: “пристрасть” (вірші № 187, 334, 336), “пристрасті” (вірш № 154).

II. *Інші варіанти перекладу*: “желания” (Топоров, вірш № 154), “желание” (вірш № 187, 334, 336); “all desires” (М. Мюллер, вірш № 154, 187), “thirst” (вірш № 334, 336).

III. *Коментар*. Буквально “спрага” або ж у переносному значенні “жадання”, “бажання”. Позначає бажання, прагнення будь-чого взагалі й, отже, має більш широке значення, ніж бажання-кама (див. вище **kāma**). Назву “Taṇhāvaggo” (№ 334–359) має двадцять четвертий розділ “Дгаммапади”.

dukkha *adj., n.* = **dukha** (варіант написання, коли *dukkha* уподібнюється своєму антоніму *sukha*, трапляється, зокрема, у віршах № 83, 186) (санскр. *duḥkha adj., n.*)

I. *Переклад Ріттера*: “страждання” (вірш № 191), “тяжко” (вірш № 210), у перекладі слово “страждання” замінено займенником “його” (вірш № 191: *dukkhasamuprādāt* – “його походження”), у перекладі слово “страждання” опущено (вірш № 191: *dukkhassa ca atikkamāt* – “і подолання”), “горе й муки” (вірші № 153, 189), “страждання й муки” (вірш № 192), “нещастя” (вірш № 83), “горе” (вірш № 186); ↔ *sukha* “щастя”.

II. *Інші варіанти перекладу*: “зло” (Топоров, вірші № 191, 210), “горести” (вірші № 189, 192), “горе” (вірш № 83), “горестно” (вірш № 153), “болезненні” (вірш № 186); “rain” (М. Мюллер, вірші № 191, 192, 210), “all rains” (вірш № 189), “sorrow” (вірш № 83), “rainful” (вірш № 153), “cause rain” (вірш № 186).

III. *Коментар*. Якщо *dukkha* вжито не у вузькому філософсько-релігійному значенні, то можливий вільний переклад його будь-яким синонімом: “нещастя”, “горе”, “біль”, “мука” тощо. Докладніше про це поняття див.: [Стрелкова 2022b], і про його переклад у вірші № 191, присвяченому Чотирьом шляхетним істинам, ми вже писали раніше (див.: [Стрелкова 2022a, 55–58]).

nibbāna *n.* (санскр. *nirvāṇa n.*)

I. *Переклад Ріттера*: “нірвана” (вірш № 285); ↔ *saṃsāra*; = *akata, visaṅkhāra*.

II. *Інші варіанти перекладу*: “нирвана” (Топоров); “Nirvāṇa” (М. Мюллер).

III. *Коментар*. У віршах, перекладених Ріттером, є два епітети, які теж відсилають до поняття нірвани: “нестворене” (*akata*) та “розібране / деконструйоване” (*visaṅkhāra*), які Ріттер переклав небуковально. Див. також **saṅkhāra**.

dhamma *m., n.* (санскр. *dharma m.*)

I. *Переклад Ріттера*: “світло істини” (розширений поетичний переклад для сполучення *saddhamma* – вірш № 60), “слово істини” (розширений поетичний переклад для *dhammāni* – вірш № 82), “закон” (вірш № 190), “обов’язок” (вірш № 273), “добро” (вірш № 363: “правди та добра” – небуковальний переклад для “atthaṃ dhammaṃ ca”); ↔ *adhamma*.

II. *Інші варіанти перекладу*: “дхамма” (Топоров, вірші № 60, 363), “дхамми” (вірші № 82, 273), “Дхамма” (вірш № 190); “law” (М. Мюллер, вірші № 60, 363), “laws” (вірш № 82), “Law” (вірш № 190), “virtue” (№ 273).

III. *Коментар*. Слово *dhamma* позначає вчення Будди та його сутність, воно входить до складу назви власне “Дгаммапада” (*Dhamma-pada*), яку Ріттер витлумачив як “слова закону” [Ріттер 1913, *стовп.* 260]. У значенні “вчення Будди” цей термін часто залишають без перекладу і зазвичай пишуть із великої літери – “Дгарма [Будди]” (не лише на знак поваги, а і як можливість відрізнити його від іншого значення терміна “дгарма” як “психофізичного елемента буття”), а також часом перекладають

як “Закон [Будди]”. Загальноіндійськими значеннями цього надзвичайно важливого для індійської філософської традиції терміна є “істина”, “справедливість”, “чеснотливість”, “мораль”, “обов’язок”, “закон” тощо.

rajñā *f.* (санскр. राज्ञा *f.*)

I. Переклад Ріттера: не перекладено (вірш № 59), “добре” (вірш № 190: у сполученні *sattarajñāya*).

II. Інші варіанти перекладу: “мудрость” (Топоров, № 59), “кто владеет подлинным знанием” (Топоров, № 190); *rajñāya* – “by his knowledge” (М. Мюллер, № 59), “with clear understanding” (М. Мюллер, № 190).

III. Коментар: “мудрість”, “розуміння”, “осягнення”, “знання” тощо. У буддійській традиції існують різні тлумачення цього терміна, який загалом позначає істинне пізнання (наприклад, *праджня* як “розрізнення дгарм” у Васубандгу або ж опозиція: *праджня* як аналітична мудрість й *праджня-параміта* як недискурсивна інтуїтивна мудрість у сутрах магаєни). Однак у віршах, перекладених Ріттером, це слово вжито в усталеній невідмінюваній формі орудного відмінка *rajñāya* зі значенням “мудро [дивлячись]”, “добре / повністю розуміючи”, “проникаючи в сутність речей” тощо.

rajñāvat *adj.* (санскр. राज्ञावत् *adj.*)

I. Переклад Ріттера: “розумний” (вірш № 84).

II. Інші варіанти перекладу: “мудр” (Топоров); “wise” (М. Мюллер).

III. Коментар: “розумний”, “мудрий”.

raṇḍita *adj., m.* (санскр. राण्डिता *adj., m.*)

I. Переклад Ріттера: “мудрець” (вірші № 63, 81), “розумний / розумні” (вірші № 63, 82, 83, 186); ↔ *bāla* “дурень”.

II. Інші варіанти перекладу: “мудр” (Топоров, вірші № 63, 186), “мудрый” (вірш № 63), “мудрецы” (вірші № 81, 82, 83); “wise” (М. Мюллер, вірші № 63, 186), “wise people” (вірші № 81, 82, 83).

III. Коментар. Назву “*Raṇḍitavaggo*” (№ 76–89) має шостий розділ “Дгаммапади”. У вірші № 63 (який помилково ввійшов до антології “Голоси Стародавньої Індії” під № 65) це слово трапляється двічі: спочатку Ріттер передає його як “розумний”, потім – як “мудрець”. Див. також **bāla**.

rāra *adj., n.* (санскр. रारा *adj., n.*)

I. Переклад Ріттера: “зло” (вірші № 116, 123), “злочин” (вірш № 127: у сполученні *rārakattā* – “злочин”), “лихі свої вчинки” (вірш № 173), “зле” (вірш № 15: у сполученні *rārakārī* – “хто діяв зле”; ↔ *katapuiṇa* “хто діяв добре”); ↔ *uiṇa* = *kalyāṇa* = *kusala* “добро”.

II. Інші варіанти перекладу: “злочинець” (Топоров, вірш № 15), “зло” (вірші № 116, 123, 173), “злые дела” (вірш № 127); “evil-doer” (М. Мюллер, вірш № 15), “evil” (вірш № 116), “evil deed” (вірш № 123), “evil deed” (вірші № 127, 173).

III. Коментар: “зло”, “злочин”, “поганий вчинок”, “погане”, “гріх” (однак не в сенсі порушення християнських обітниць) – будь-яка погана дія, наслідком якої є формування поганої карми, протилежність щодо “заслуг” (*uiṇa* / санскр. *puṇya*), які формують гарну карму. Назву “*Rāravaggo*” (№ 116–128) має дев’ятий розділ “Дгаммапади”. Див. також **uiṇa**.

Гарною ілюстрацією синонімічно-антонімічних зв’язків у групі слів *kalyāṇa*, *uiṇa* та *rāra* є відомий вірш за № 116:

“*Abhitvaretha kalyāṇe pāpā cittaṃ nivāraye* 116

Dandham hi karoto puññaṃ pāpasmiṃ gamatī mano” (підкреслення моє. – А. С.) [SLTP].

“Роби лише добро, зла не чини.

Бо хто не дбає про добро, втішається той злом” (підкреслення моє. – А. С.) [Голоси... 1982, 253].

На прикладі цього вірша добре видно, що в цьому контексті і *kalyāṇa*, і *puñña* є синонімами, а їхнім спільним антонімом є *rāra* (“зло”).

puñña n. (санскр. पुण्य n.)

I. Переклад Ріттера: “добро” (вірш № 116), “добре” (вірш № 16: у сполученні *katariyñño* – “хто діяв добре”; ↔ *rāpakārī* “хто діяв зле”); = *kalyāṇa* = *kusala* “добро”; ↔ *rāra* “зло”.

II. Інші варіанти перекладу: “добро” (Топоров, вірші № 16, 116); “virtuous man” (М. Мюллер, вірш № 16: у сполученні *katariyñño*), “what is good” (вірш № 116).

III. Коментар. К. Р. Норман зазначає, що первинно *puñya*, очевидно, означало “сприятливий”, “щасливий”, “гарний”, “добрий” [Norman 2012, 197–198]. У буддизмі *puñya* – це “заслуги”, позитивні наслідки гарних вчинків, накопичення яких формує добру карму і веде до прояснення / нірвани. Див. також коментар до *rāra*.

bāla adj. (санскр. बाला m.)

I. Переклад Ріттера: “дурень” (вірш № 63), “дурний” (вірші № 63, 286), у вірші № 60 не перекладено (“*Dīgho bālānaṃ saṃsāro saddhamma avijānataṃ*” [SLTP] – “Живуть у нескінченних муках ті, / Хто світла істини дійти не зміг”, буквально “довгою є нерозумних / дурнів сансара, необізнаних з істинною Дгармою”); ↔ *paṇḍita* “мудрець / розумний”.

II. Інші варіанти перекладу: “глупець” (Топоров, вірші № 60, 63, 286); “the foolish” (М. Мюллер, вірш № 60), “a/the fool” (вірші № 63, 286).

III. Коментар. Назву “*Bāla*” має п’ятий розділ “Дгаммапади”. Англійські переклади зазвичай подають для *bāla* відповідник “a/the fool”, “the foolish”, однак на палі й санскриті *bāla* означає “дитина”, тому, крім “дурень / дурний”, можливі й більш м’які варіанти перекладу, як-от “нерозумний”, “недолугий”, “простак”, “невіглас”, “неосвічений”, “ненавчений”, “невчений” тощо. Його антонімом є “пандит” (*paṇḍita*), тобто “вчений”: недаремно наступний, шостий розділ “Дгаммапади” має назву “*Paṇḍita*”, тобто “Мудреці / розумні / вчені”. Тож можна сказати, що в буддійських текстах *bāla* це не так дурні, як звичайні, прості, “темні” люди, які поводяться дуже нерозумно (як дурні), бо просто не знають, що світ не такий, яким він їм здається.

buddha m. (санскр. buddha m.) див. **sammāsambuddha**

I. Переклад Ріттера: “Будда” (вірші № 190, 382); “що Будди навчання просвітло їх” (вірш № 59: у неточному перекладі для сполучення *sammāsambuddha*), “святий Будда” (вірш № 187: у неточному перекладі для сполучення *sammāsambuddha*).

II. Інші варіанти перекладу: “Будда” (Топоров, вірші № 190, 382); “Buddha” (М. Мюллер, вірші № 190, 382).

III. Коментар: “Будда [Шак’ямуні]”, “будда”, “просвітлений”. Назву “*Buddhavaggo*” (№ 179–196) має чотирнадцятий розділ “Дгаммапади”.

brāhmaṇa m. (санскр. brāhmaṇa m.)

I. Переклад Ріттера: “брахман” (вірш № 383).

II. Інші варіанти перекладу: “брахман” (Топоров); “*Bṛāhmaṇa*” (М. Мюллер).

III. Коментар: 1) брагман (той, хто належить до верстви священників-брагманів); 2) будд. брагман (адепт індійського походження – мудра й чеснотлива людина, яка веде чистий, аскетичний спосіб життя). Заключний двадцять шостий розділ “Дгаммапади” має назву “*Bṛāhmaṇavaggo*” (№ 383–423) – “Брагмани”, тут брагмана змальовано як істинного релігійного адепта, ідеал буддійського святого, зокрема його ототожнено з Сугатою (епітет Будди, вірш № 419) та аргатом (вірш № 420). Отже, особливо в ранньому буддизмі, культурне середовище якого було індійським, ставлення до постаті брагмана було надзвичайно позитивним, однак власне поняття брагмана буддисти розуміли більш вільно: свідченням цього є не лише останній розділ “Дгаммапади”, а й, наприклад, палійська “Сонаданда-сутта”

(*Soṇadaṇḍasutta*), де безпосередньо йдеться про релевантність п'яти ознак справжнього брагмана (чистота брагманського народження в семи поколіннях, знання Вед, гарна зовнішність, моральна поведінка та мудрість), із яких Будда схвалює лише останні дві, стверджуючи, що брагманом стають не за народженням, а завдяки своїм вчинкам [Nogman 2012, 196].

bhikkhu *m.* (санскр. *bhikṣu m.*)

I. Переклад Ріттера: “чернець” (вірші № 363, 382).

II. Інші варіанти перекладу: “бхикшу” (Топоров), “Bhikshu” (М. Мюллер).

III. Коментар: “чернець” (буддійський), “бгикшу / бгиккху”. Назву “Bhikkhuvaggo” (№ 360–382) має двадцять п'ятий розділ “Дгаммапади”.

magga *m.* (санскр. *mārga m.*) див. **ariyāṭṭhaṅgikamagga**

I. Переклад Ріттера: “шлях” (вірші № 123, 191, 273, 285).

II. Інші варіанти перекладу: “путь” (Топоров, вірші № 191, 285, 273), “дорога” (Топоров, вірш № 123); “road” (М. Мюллер, вірші № 285, 123), “way” (М. Мюллер, вірші № 191, 273).

III. Коментар. Назву “Maggavaggo” (№ 273–289) має двадцятий розділ “Дгаммапади”.

manas *n.* (санскр. *manas n.*)

I. Переклад Ріттера: не перекладено (вірші № 47, 58, 116), перекладено іншими словами (вірш № 287).

II. Інші варіанти перекладу: “ум” (Топоров, вірші № 47, 58, 116), не перекладено (вірш № 287); “mind” (М. Мюллер, вірш № 47, 116, 287), не перекладено (М. Мюллер, вірш № 58).

III. Коментар. Як і *citta*, *manas* може вживатися в технічному значенні і не потребувати обов'язкового відтворення окремим терміном у перекладі. Наприклад, у вірші № 116 (текст вірша див.: коментар до *rāra*) є і *citta*, і *manas* і обидва Ріттером опущені, адже тут вони виступають як синоніми (у технічній функції вказування на суб'єкта думок) і їх справді можна опустити без втрати смислу. Див. також коментар до **citta**.

micchā *adj., adv.* (санскр. *mithyā indecl.*)

I. Переклад Ріттера: “облуда” (відтворено іменником – вірш № 11); ↔ *sammā*.

II. Інші варіанти перекладу: “ложный” (Топоров, вірш № 11); “vain” (М. Мюллер, вірш № 11).

III. Коментар: “хибно”, “марно”, “даремно”, “помилково”.

yoga *m.* (санскр. *yoga m.*)

I. Переклад Ріттера: “ті речі, що слід” (вірш № 209); ↔ *ayoga* “те, чого не слід”.

II. Інші варіанти перекладу: “размышление” ↔ “суета” (*ayoga*) (Топоров); “meditation” ↔ “vanity” (*ayoga*) (М. Мюллер). У цьому вірші бачимо “паралелізм” у перекладах Топорова і Макса Мюллера.

III. Коментар: див. коментар до **anuyogin**.

yogin *adj., m.* (санскр. *yogin adj., m.*) див. **anuyogin**

rāga *m.* (санскр. *rāga m.*)

I. Переклад Ріттера: “пристрасть” (вірш № 13, 14); ↔ *virāga* “безпристрасність”.

II. Інші варіанти перекладу: “вожделение” (Топоров); “passion” (М. Мюллер).

III. Коментар: “пристрасть”, “жадання”. Одна з “трьох отрут” (санскр. *triviṣa*) – головних чинників, які запускають у рух Колесо буття (санскр. *bhavacakra*), або Колесо сансари: невідання (*moḥa*), гнів / ненависть (палі *dosa*, санскр. *dveṣa*) та жадання / пристрасть (*rāga*).

loka *m.* (санскр. *loka m.*)

I. Переклад Ріттера: “в світі” (вірш № 336), не перекладено (вірші № 173, 382).

II. Інші варіанти перекладу: “этот мир” (Топоров, вірші № 173, 336, 382); “this world” (М. Мюллер, вірші № 173, 336, 382).

III. Коментар: “світ”; “земля”; “світ людей”, “людство”, “усе живе”; “мирське життя”. Слово *loka* походить від кореня $\sqrt{lok}$ (*loc*) зі значенням “бачити”, “дивитися”, а отже, ідеться про виявлений, чуттєвий, “видимий” світ, на противагу нечуттєвому, невиявленому, невидимому, як “слід птаха у небі”, світу нирвани (відома метафора з вірша № 92). Назву “Lokavaggo” (№ 167–178) має тринадцятий розділ “Дгаммапади”.

virāga *m.* (санскр. *virāga* *n.* або *virāga* *adj.*, *m.*)

I. Переклад Ріттера: “безпристрасність” (вірш № 273); ↔ *rāga* “пристрасть”.

II. Інші варіанти перекладу: “уничтожение страстей” (Топоров); “passionlessness” (М. Мюллер).

III. Коментар: “безпристрасність”, “байдужість” (до мирських справ і речей).

visaṅkhāra *m.* (санскр. *visaṅkāra* *m.*)

I. Переклад Ріттера: “тепер на волі” (перекладено іншими словами – вірш № 154); ↔ *saṅkhāra*; = *akata*, *nibbāna* “нірвана”.

II. Інші варіанти перекладу: “развеществление” (Топоров); “the Eternal (*visaṅkhāra*, *nirvāṇa*)” (М. Мюллер).

III. Коментар: “позбавлення / звільнення від [усього] створеного / складеного / [штучно] сконструйованого [розумом]” або ж “деконструкція” (у сенсі звільнення від штучних конструкцій, створених розумом), докладніше див. нижче **saṅkhāra**.

visuddhi *f.* (санскр. *viśuddhi* *f.*)

I. Переклад Ріттера: “чесність” (вірш № 16); ↔ *kiliṭṭha* “прикрість”.

II. Інші варіанти перекладу: “непорочність” (Топоров); “purity” (М. Мюллер).

III. Коментар. У парних віршах № 15 та № 16 перед нами антонімічна пара “забрудненість – чистота”; тут Ріттер звужив значення “чистота” до переносного – “моральна чистота”, “чесність”. Буквальне значення *visuddhi* – “чистота”, “очищення”. Це слово утворене від *suddhi* / *śuddhi* за допомогою префікса *vi-*. Як зазначає К. Р. Норман, у брагманізмі *śuddhi* стосувалося ритуальної “чистоти”. Натомість у буддизмі це суто моральне поняття – “чистота думки” [Norman 2012, 198].

saṅkappa *m.* (санскр. *saṅkalpa* *m.*)

I. Переклад Ріттера: не перекладено, відтворено метафорично іншими словами (вірші № 11, 12).

II. Інші варіанти перекладу: “намерення” (Топоров, вірші № 11, 12); “desires” (М. Мюллер, вірші № 11, 12).

III. Коментар: “думка”, “задум”, “бажання”, “намір”, “воля”. Друга сходинка восьмишляху – це *samyaksamkalpa* (палі *sammāsaṅkappa*), тобто “правильні наміри”.

saṅkhāra *m.* (санскр. *saṅskāra* *m.*)

I. Переклад Ріттера: “сансара” (неточний переклад – вірш № 383); ↔ *visaṅkhāra*, *akata*, *nibbāna* “нірвана”.

II. Інші варіанти перекладу: “санкхары” (Топоров); “all that was made” (М. Мюллер).

III. Коментар. У цьому контексті *saṅkhāra* можна перекласти як “[усе] створене” у значенні “усе, що виникло внаслідок певних причин”, іншими словами, усе, що існує, виникаючи та зникаючи (не абсолютно та самодостатньо), світ речей, феноменів. Але насамперед ідеться про все штучно створене, сконструйоване (змонтване, зібране), вибудоване із частин нашим розумом, адже реальність як така є єдиним цілим і постає природно, а не “монтується” штучно з окремих, “нерідних” структур. У перекладі вірша № 383 (“Бо хто сансари всю нікчемність усвідомив, / Пізнав Нирвани вічну істину, брахмане” [Голоси... 1982, 255] = “*Saṅkhārānaṃ khaṃyāṃ ṇātva akataṅṅhū’si brāhmaṇa*” [SLTP] (підкреслення моє. – А. С.), буквально “створеного минушість пізнавши, ти є знавцем нествореного, брагмане”) Ріттер неточно передав *saṅkhāra* як “сансара”, а *akata* як “Нирвана”. У примітці до цього вірша ця неточність зберігається: Ріттер помилково називає палійське “санкхара”

відповідником санскритського “сансара” [Голоси... 1982, 333]. Відповідником палійського *saṅkhāra* є санскритське *saṃskāra*, а слово “сансара” в палі і санскриті звучить однаково (*saṃsāra*). Водночас цікаво, що слова “нірвана” в оригіналі тут теж немає, так само як і слова “сансара”: на його місці стоїть слово “нестворене” (*akata*). Отже, Ріттер замінив антонімічну пару термінів “створене – нестворене” (*saṅkhāra – akata*)¹⁵ на пару “сансара – нірвана”. Можливо, він мав на меті полегшити сприйняття тексту, адже, зрештою, ці дві пари є синонімічними за змістом і ця заміна не порушує загального смислу вірша. З іншого боку, автор афоризму вочевидь міг би і сам скористатися парою “сансара – нірвана”, і те, що він не зробив цього, свідчить про те, що він прагнув донести більш витончене, глибоке розуміння світу сансари як скінченного, штучного й недосконалого і, на противагу йому, вічного, природного та ніким не порушеного світу нірвани.

saṃsāra *m.* (санскр. *saṃsāra m.*)

I. *Переклад Ріттера*: “коло... без кінця” (вірш № 153: у сполученні *anekajāti saṃsāraṃ* – “коло нових народжень без кінця”), “жити у нескінченних муках” (вірш № 60: у сполученні *dīgho bālānaṃ saṃsāro* – “Живуть у нескінченних муках”; тут Ріттер відійшов від буквального перекладу “довга нерозумних сансара”); ↔ *nibbāna* “нірвана”.

II. *Інші варіанти перекладу*: “сансара” (Топоров, вірш № 60, 153); “life” (М. Мюллер, вірш № 60), “a course of many births” (вірш № 153).

III. *Коментар*. Слово *saṃsāra* означає “круговерть [перенароджень]”, “обертання / блукання [в колі народжень і смертей]” (від *saṃsarati* – “рухатися (букв. текти) безперечно по [замкненому] колу”, як, наприклад, невпинно циркулює людським організмом кров у колі кровообігу. Наразі воно вже увійшло до лексичного складу словників західних мов, і його частіше залишають без перекладу – “сансара”. Однак Ріттер змішував два семантично близькі терміни: сансара та *самскара / санкхара* (див. **saṅkhāra**).

sacca *adj., n.* (санскр. *satya adj., n.*)

I. *Переклад Ріттера*: “істина” (вірш № 190: *cattāri ariyasaccāni* – “істини його святі чотири”; вірш № 273).

II. *Інші варіанти перекладу*: “истина” (Топоров); “truth” (М. Мюллер).

III. *Коментар*: див. **cattāri ariyasaccāni**.

saṅgha *m.* (санскр. *saṅgha m.*)

I. *Переклад Ріттера*: “громада” (вірш № 190).

II. *Інші варіанти перекладу*: “Сангха” (Топоров); “Church” (М. Мюллер).

III. *Коментар*. У перекладених Ріттером віршах трапляються всі “Три коштовності” – Будда, Дгарма (Дгамма) і Сангга¹⁶ (вірш № 190): “*buddhaṃsa dhammaṃsa saṅghaṃsa saṃgahaṃ gato*” [SLTP] (“Хто ж навернувся до Будди і до його закону та громади” [Голоси... 1982, 25]).

saddhamma *m.* (санскр. *saddharma m.*)

I. *Переклад Ріттера*: “світло істини” (розширений переклад – вірш № 60).

II. *Інші варіанти перекладу*: “истинная дхамма” (Топоров); “true law” (М. Мюллер).

III. *Коментар*: “істинна Дгарма”, див. також **dhamma**.

santi *f.* (санскр. *śānti f.*)

I. *Переклад Ріттера*: “шлях... для відпочинку” (вірш № 285).

II. *Інші варіанти перекладу*: “спокойствие” (Топоров), “peace” (М. Мюллер).

III. *Коментар*: “спокій”.

sammā indecl. adv. (санскр. *samyak indecl.*)

I. *Переклад Ріттера*: відтворено іменником “істина” (вірш № 12), у словосполученні *sammāsambuddha* (букв. “істинно й повністю просвітлений”) не перекладено

(“учні, що Будди навчання просвітило їх” – вірш № 59) або неточно відтворено як “святий” (“учень святого Будди” – вірш № 187), “добре” (вірш № 190); ↔ *micchā*.

П. *Інші варіанти перекладу*: “истинный” (Топоров, вірш № 12), “поистине” (Топоров, вірш № 59), “полностью” (Топоров, вірш № 187), “подлинный” (вірш № 190); “true” (М. Мюллер, вірш № 12), “truly” (М. Мюллер, вірш № 59), “fully” (М. Мюллер, вірш № 187), “clear” (вірш № 190). Слід зазначити, що при перекладі цих трьох віршів (№ 12, 59 та 187), розташованих у тексті доволі віддалено, хід думки Макса Мюллера і Топорова збігається: “истинный – поистине – полностью” та “true – truly – fully”. Особливо привертає увагу той факт, що в тому самому усталеному епітеті Будди Шак’ямуні *sammāsambuddha* (букв. “істинно й повністю просвітлений”) у вірші № 59 обидва віддають перевагу варіанту “істинно” (“поистине” / “truly”), натомість у вірші № 187 обидва синхронно відмовляються від варіанта “істинно” й обирають інший варіант – “повністю” (“полностью” / “fully”). Див. також нижче статтю для **sammāsambuddha**.

П. *Коментар*: “істинний”, “правильний”; “істинно”, “правильно”. Ріттер використовує відповідник “істина” також для слів *dhamma* та *sacca*, а також небуковально перекладаючи *sakkhumā* як “хто істини дійшов” (вірш № 273) та *akata* як “Нірвани вічна істина” (вірш № 383).

sammāsambuddha *adj. m.* (санскр. *śamyaksambuddha adj. m.*)

І. *Переклад Ріттера*: “учні, що Будди навчання просвітило їх” (вірш № 59), “учень святого Будди” (вірш № 187).

П. *Інші варіанти перекладу*: “ученик поистине просветленного” (Топоров, вірш № 59), “полностью просветленный ученик” (Топоров, вірш № 187); “the disciple of the truly enlightened Buddha” (М. Мюллер, вірш № 59), “the disciple who is fully awakened” (М. Мюллер, вірш № 187).

П. *Коментар*: “істинно й повністю просвітлений / досконалий будда”. Часто перекладають як “досконало просвітлений”. Слід зауважити, що в обох віршах (№ 59 та № 187) в оригіналі стоїть те саме сполучення *sammāsambuddhasāvako*, але Макс Мюллер і Топоров непослідовні у своїх перекладах. У вірші № 59 вони відтворюють це сполучення як “ученик поистине просветленного” та “the disciple of the truly enlightened Buddha” відповідно, а у вірші № 187 обидва вдаються до іншого перекладу – “полностью просветленный ученик” та “the disciple who is fully awakened” відповідно. Окремо слід зазначити, що викликає подив не лише збіг цієї непослідовності в обох перекладачів, а й практично повна ідентичність російського та англійського текстів вірша № 187, яка не може бути простою випадковістю і залишає відкритим питання, наскільки самостійним був переклад “Дгаммапади” Топорова¹⁷.

Існує уявлення про два класи будд (просвітлених): *пратьєка-буддга* (санскр. *pratyekabuddha*, палі *paccekabuddha*) та *сам’як-самбуддга*. Перші, буквально “просвітлені-одинаки”, досягають повного просвітлення, однак не проповідують його іншим, натомість другі, буквально “істинно й повністю просвітлені”, є всезнавцями та мають десять надприродних здібностей, їхнім завданням є проповідь свого вчення усім живим істотам [Rhys Davids, Stede 1952, Part VI, 112].

Який же з двох запропонованих перекладачами варіантів правильніший: “учень істинно й повністю Просвітленого [тобто Будди]” чи “істинно й повністю просвітлений учень”? Якщо придивитися уважніше, то у другому варіанті перекладу можна помітити логічну суперечність, адже “учень” – це той, хто лише став на шлях до просвітлення, той, хто лише вчиться і ще не досяг просвітлення, а отже, до нього незастосовний епітет “істинно й повністю просвітлений”. Як зазначено у словниковій статті “Sāvaka”, *шравак* – це слухач, учень, але в жодному разі не *аргам* [Rhys Davids, Stede 1952, Part VIII, 166]. Тож перший варіант (“учень істинно й повністю Просвітленого [тобто Будди]”), який власне й обрав Ріттер, правильніший.

saraṇa *n.* (санскр. *śaraṇa n.*)

I. Переклад Ріттєра: “притулок” (вірші № 188, 189), “захист” (вірш № 192: у сполученні *saraṇatāgamā* – “захист там знайшов”), “навернувся до” (вірш № 190: у сполученні *saraṇaṃ gato* – “Хто ж навернувся до”).

II. Інші варіанти перекладу: “прибежище” (Топоров, вірші № 188, 189, 190, 192); “refuge” (М. Мюллер, вірші № 188, 189, 190, 192).

III. Коментар: “притулок”, “прихисток”, “захист”; як у цьому вірші, часто вживається у сполученні з дієсловом “йти” (*gacchati*) у стандартній формулі “навернутися до [трьох коштовностей:] Будди, Дгарми та Санги”.

sāra *m.* (санскр. *sāra m., n.*)

I. Переклад Ріттєра: “сутність” (вірш № 11, 12); ↔ *asāra* “несутність”.

II. Інші варіанти перекладу: “суть” (Топоров); “truth” (М. Мюллер).

III. Коментар. У перекладі “Дгаммапади”, представленою в китайській версії буддійського канону (№ 210), антонімічну пару “*sāra* – *asāra*” перекладено як “真 – 偽” (“істинний / справжній – хибний / фальшивий”) [Т: 0210.04.0562a29]. За понад півтори сотні років історії перекладу цього твору його перекладачі перепробували чимало варіантів для відтворення цієї пари: “good – evil” (Д. Дж. Годжерлі, 1840), “truth – untruth” (М. Мюллер, 1870), “substance – shadow” (В. Варісвара і К. Дж. Саундерс), “values – not values” (Верагода Сарадо Тхеро), “essential – unessential” (Ачар’я Буддгаракхита), “essence – non-essence” (К. Р. Норман, Тханіссаро Біккху) та ін. Цікаво зазначити, що варіант Ріттєра, обраний ним століття тому, залишився актуальним і збігся з варіантом найавторитетнішого із сучасних академічних перекладів К. Р. Нормана. Насправді майже ідентичний латинський варіант “*essentia* – *non-essentiale*” [Dhammapadam 1855, 3] (“сутність – несутнісне”) було запропоновано вже в першому повному перекладі “Дгаммапади” європейською мовою в 1855 р. В. Фаусбелем.

sāvaka *m.* (санскр. *śāvaka m.*)

I. Переклад Ріттєра: “учень” (вірші № 59, 187).

II. Інші варіанти перекладу: “ученик” (Топоров, вірші № 59, 187); “disciple” (М. Мюллер, вірші № 59, 187).

III. Коментар: “учень”, “шравак” (“слухач голосу [Будди Шак’ямуні]”).

sukha *adj., m., n.* (санскр. *sukha n.*)

I. Переклад Ріттєра: “щастя” (вірш № 83); ↔ *dukkha* “страждання”.

II. Інші варіанти перекладу: “счастье” (Топоров); “happiness” (М. Мюллер).

III. Коментар: “щастя”, “радість”, “насолада”, “втіха”, протилежність страждання (*dukkha* / санскр. *duḥkha*). Назву “Sukhavaggo” (№ 197–208) має п’ятнадцятий розділ “Дгаммапади”.

sugata *adj., m.* (санскр. *sugata adj., m.*)

I. Переклад Ріттєра: “Вчитель” (неточний переклад) (вірш № 285).

II. Інші варіанти перекладу: “Сугата” (Топоров); “Sugata (Buddha)” (М. Мюллер).

III. Коментар. Сугата (букв. “той, хто добре пішов”) – один з усталених епітетів Будди Шак’ямуні. Зокрема, три його тлумачення пов’язують із трьома стадіями, які має пройти майбутній будда, перш ніж він досягне повного просвітлення, а саме: “той, хто добре пішов” із круговерті сансари, “той, хто добре пішов” до нірвани і “той, хто добре пішов” у стан істинного й повного просвітлення (*samyaksambuddha*) [Buswell, Lopez 2014, 865]. Палійське *gata* (дієприкметник від дієслова *gacchati*, “йти”) можна також відтворити дієсловом “доходити”, тобто “той, хто дійшов”: як у значенні “дістався” (до якогось місця, зокрема до місця призначення), так і в значенні “збагнув / зрозумів / осягнув / пізнав”. Ріттєр у вірші № 273 використовує це дієслово в останньому з цих значень: “Хто істини *дійшов* – з людей найвищий (курсив мій. – А. С.)” [Голоси... 1982, 254]. З іншого боку, у віршах № 11, 12 натрапляємо на вислів із дієсловом *gacchati*, який теж має значення “*доходять* суті / не

доходять суті” (“*sāraṃ adhigacchanti / sāraṃ nādhigacchanti*”, тобто *досягають* розуміння істини чи ж *не досягають* його); щоправда, Ріттер у цьому разі не перекладає це словосполучення буквально, а використовує дієслово “охоплюють”: “Ті справді охоплюють сутність” / “Вони не охоплюють сутність” [Голоси... 1982, 251]. Тоді ці три смислові відтінки можна відтворити так: “той, хто добре дійшов” до кінця перенароджень у круговерті сансари, “той, хто добре дійшов” до остаточної мети – нирвани і “той, хто добре дійшов” істини.

Без прив’язки до буквального значення *sugata* передають як “блаженний”, “щасливий”, на протизвагу *duggata* – “нещасний”, “стражденний”, “злиденний”, “жалюгідний” (можна буквально сказати “той, хто погано скінчив”). В іменниковій формі також маємо пару “*sugati – duggati*”, тобто “гарний шлях [перенародження] – поганий шлях [перенародження]” (наприклад, пекло).

* * *

Під час стажування в Європі, куди Ріттер вирушив у 1895 році у відрядження з метою вдосконалення своїх фахових знань з індійських мов та порівняльного мовознавства, у нього теоретично була можливість ознайомитися з перекладом “Дгаммапади” Макса Мюллера, і хоча ми так і не знаємо, чи вдалося йому тоді нею скористатися, зі словникової статті “Мюллер, Макс” в “Енциклопедичному словнику Гранат”, автором якої є Ріттер, впливає, що про вихід у 1870 році цього перекладу Ріттеру було відомо [Ріттер 1914, *стовп.* 500–502]. Однак його український переклад надзвичайно оригінальний (до того ж віршований) і ні в чому не схожий на переклад Макса Мюллера. Цей факт нашттовує на думку, що, імовірно, коли в Ріттера виник інтерес до “Дгаммапади”, перекладу Макса Мюллера у своєму розпорядженні він не мав. Переклад Ріттера не схожий і на жоден із доступних мені перекладів його попередників: ані на переклад Д. Годжерлі (1840), який до того ж був неповним і містив лише 18 розділів, ані на латинський переклад В. Фаусбея (1855), ані на якийсь із трьох перекладів “Дгаммапади” з мови оригіналу, згаданих ним у статті “Буддизм” в “Енциклопедичному словнику Гранат” [Ріттер 1911, *стовп.* 63–64]: два німецьких – А. Ф. Вебера (Albrecht Friedrich Weber, 1825–1901) [Das Dhammapadam 1860] та Л. фон Шрьодера (Leopold von Schröder, 1851–1920) [Worte 1892] – та один французький – Фернанда Ю (Fernand Hù, 1878) [Le Dhammapada 1878]¹⁸.

Водночас у процесі порівняльного аналізу трьох перекладів (Ріттера, М. Мюллера і В. Н. Топорова) виявлено відчутний вплив перекладу Макса Мюллера на російський переклад. Ми побіжно зазначили декілька особливо важливих випадків (див. статті **yoga, sammā, sammāsambuddha**), які потрапили в поле нашого зору при роботі з тими 44 віршами, які переклав Ріттер, однак подальша оцінка і вивчення цього впливу тут не були нашим завданням і потребують окремого дослідження.

Перед Ріттером стояло складне завдання: зробити спробу вперше в історії перекласти буддійське вчення з мови оригіналу українською мовою. До того ж він мав зберегти віршовану форму оригіналу, адже йшлося про укладання антології індійської літератури і зміна жанру з поетичного на прозовий не відповідала б вимогам цього задуму: вірші мали залишатися віршами, а проза прозою. Подекуди він дещо віддаляється від оригіналу і вдається до переспіву, однак загалом строфи перекладено акуратно і точно. Слід зазначити, що Ріттеру, який не був буддологом чи філософом-релігієзнавцем за фахом, вдалося напрочуд вдало відтворити буддійську лексику і термінологію, за поодинокими винятками (як-от термін “санкхара”), і, головне, передати дух учення Будди. Адже попри те, що “Дгаммапада” не є систематичним доктринальним трактатом, вона є квінтесенцією буддійського вчення й наведений вище перелік із 53 лексичних одиниць, які є термінами або мають

філософське значення в буддизмі, свідчить про те, наскільки щільно насичені термінологією усього лише 44 вірші, перекладені Ріттером.

Утім, “буддійський словник” Павла Ріттера, представлений у цій статті, залишається неповним, оскільки, крім “Дгаммапади”, він переклав також декілька уривків з інших буддійських текстів (“Суттаніпата”, “Магавага”, “Магапарініббана-сутта”, “Книга джатак”, “Мілінда-паньга”). Аналіз і долучення цієї лексики до теперішнього переліку є завданням на майбутнє, так само як і спеціалізоване дослідження рукописних матеріалів, і особливо оригіналу рукопису антології Ріттера.

¹ Ця стаття є продовженням попередньої статті, яка вийшла в № 4 журналу “Східний світ” за 2022 рік, присвяченому 150-річчю від дня народження Павла Ріттера [Стрелкова 2022a].

² Вірш № 63 помилково ввійшов до книжки “Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури” під № 65 [Голоси... 1982, 252].

³ Натомість до сучасної хрестоматії “Зарубіжна література: Матеріали до вивчення літератур зарубіжного Сходу”, яка вийшла у 2006 р., включено майже половину віршів з антології 1982 року (вірші № 11–16, 51, 65, 81–84, 116, 127, 186, 209–211, 334, 336) [Зарубіжна література... 2006, 212–213].

⁴ Радянська влада ставилася до вивчення буддизму вкрай негативно. Тож невидовижу, що притаманна віршованим афоризмам “Дгаммапади” філософська глибина в поєднанні з простотою і доступністю викладених у них життєвих настанов, які спрямовували читача до цілковитого звільнення з тенет світу, викликала неабияке занепокоєння в тогочасного ідеологічного керівництва. Вихід у 1960 р. – після перерви майже у чверть століття – у серії “Bibliotheca Buddhica” нового тому (XXXI) з перекладом палійської “Дгаммапади” був справжнім проривом, однак він став причиною великого скандалу, який мав для учасників видання, зокрема Ю. М. Реріха як відповідального редактора та ініціатора відновлення буддологічних студій, важкі, непоправні наслідки.

⁵ Палійська абетка: a, ā, i, ī, u, ū, e, o, m̄, k, kh, g, gh, ñ, c, ch, j, jh, ñ, t, ṭh, ḍ, ḍh, ñ, t, th, d, dh, n, p, ph, b, bh, m, y, r, l, l, v, s, h.

⁶ Вірш № 209 на палі:

Аyoge yuñjamattānaṃ yogasmīṇsa ayojayaṃ 209

Atthaṃ hitvā piyaggāhī pihetattānuyoginaṃ (підкреслення моє. – А. С.) [SLTP].

⁷ Див. низку відповідних словникових статей у палійсько-англійському словнику Товариства з дослідження палійських текстів (PTS): *anuyuñjanā*, *anuyuñjati*, *anuyutta*, *anuyoga*, *anuyogavant*, *anuyogin* [Rhys Davids, Stede 1952, Part I, 41].

⁸ П. Ріттер:

“Коли того, чого не слід, хтось прагне,

А тих речей, що слід, якраз не прагне,

Коли хтось любе, а недобре вибирає,

Той задрить тим, що вже себе пізнали” (підкреслення моє. – А. С.) [Голоси... 1982, 254]. У тексті антології одрук: за смыслом має бути “а не добре вибирає”, тобто віддає перевагу радощам, а не добру.

⁹ Анандаджоті Бгіккху:

“Engaging in what is not suitable,

not engaging in what is suitable,

abandoning the good, grasping the loved,

he envies the person who endeavours” [Burlingame, Ānandajoti 2024, 780].

¹⁰ М. Мюллер (1870/1881):

“He who gives himself to vanity, and does

not give himself to meditation, forgetting the real

aim (of life) and grasping at pleasure, will in time

envy him who has exerted himself in meditation” (підкреслення моє. – А. С.) [The Dhammapada... 1881, 56].

¹¹ К. Р. Норман (2000): “Joining oneself to distraction, not joining oneself to concentration, abandoning one’s goal and seizing what is pleasant, one envies the one who applies himself to the goal” (підкреслення моє. – А. С.) [Norman 2000, 32]. Див. також його примітку до цього вірша стосовно розбору і тлумачення проблемних слів: [Norman 2000, 114].

¹² В. Фаусбелль (Viggo Fausbøll, данський учений, 1821–1908): “Ad distractionem applicans sese et meditationi operam non navans, essentiā relicta jucunda capessens invidet iis, qui ad meditantium semet ipsi applicant” [Dhammapadam 1855, 38].

¹³ Переклад “Шляхетний восьмишлях” для санскритського *āryāṣṭāṅgamārga* (палі *ariyāṭṭhaṅgikamagga*) вперше запропоновано мною в монографії: [Стрелкова 2015, 85], разом зі словом “тисячосвіт” (за аналогією утворення складних слів) для відтворення вислову 三千大千世界 (кит. *саньцзянь дацянь шицзе*, яп. *сандзен-дайсен-секай*, санскр. *trisāhasramahāsāh asralokadhātu*) – “тритисячний великий тисячосвіт” [Стрелкова 2015, 324].

¹⁴ Проблема карми є непростюю і потребує окремого розгляду. Зокрема, про важливість свідомого наміру (*cetana*) для створення карми див., наприклад: [Buswell 2014, 420].

¹⁵ Зазначимо також, що є два доволі близькі терміни, які окремо один від одного зручно відтворювати як “створене”: *akata* й *asaṅkhata*. Однак між ними є відмінність, що легко зрозуміти, наприклад, із такого ланцюжка епітетів істинної реальності (*Udāna*): “Atthi bhikkhave ajātaṃ abhūtaṃ akataṃ asaṅkhataṃ (О ченці, є ненароджене, непостале, нестворене, нескладене)” [SLTP]. Тобто *asaṅkhata* – це не просто “нестворений”, а “не складений із частин / не зібраний штучно [розумом]”.

¹⁶ Попри те що сполучення “гг” (санскр. *gh*) невластиве українській мові й у звичайному вжитку може бути адаптоване до звичної вимови й записане як “г” (наприклад, в іменах людей, географічних назвах, назвах фірм – із метою спрощення їхнього використання в документообігу, засобах масової інформації тощо), у спеціалізованій фаховій літературі за можливості доцільно зберігати більш точний варіант відтворення оригіналу.

¹⁷ Вірш № 187 (розділ 14. *Buddhavaggo*):

Api dibbesu kāmesu ratim so nādhigacchati 187

Taṇhakkhayarato hoti sammāsambuddhasāvako.

Переклад М. Мюллера:

“Even in heavenly pleasures he finds no satisfaction, the disciple who is fully awakened delights only in the destruction of all desires” [The Dhammapada 1881, 51].

Переклад Топорова:

“Он не находит удовлетворения даже в небесных удовольствиях.

Полностью просветленный ученик радуется только уничтожению желания” [Дхаммапада 1960, 91].

Переклад Ріттера:

“Не прагнувши навіть небесних утіх,

Радіє, пристрасть знищивши свою,

учень святого Будди” [Голоси... 1982, 253].

¹⁸ До смерті Ріттера вийшло близько двадцяти перекладів “Дхаммапади” (латиною, англійською, німецькою, французькою, італійською) [Дхаммапада 1960, 54–55]. Наразі нам невідомо, чи були в його розпорядженні якісь із них. Сучасні ж учені нараховують уже понад вісімдесят перекладів “Дхаммапади” лише англійською мовою [Friedlander 2009, 215].

СКОРОЧЕННЯ

SLTP – Sri Lanka Tripitaka Project // **Barre Center for Buddhist Studies**. URL: <https://accessstoinsight.org/tipitaka/sltip/> (дата звернення: 19.06.2024).

T – Taishō shinshū daizōkyō 大正新脩大藏經 // **The SAT Daizōkyō Text Database**. URL: <http://21dzk.l.u-tokyo.ac.jp/SAT/> (дата звернення: 19.06.2024).

ЛІТЕРАТУРА

Антологія літератур Сходу. Харків, 1961.

Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури / Перекл. із санскриту, упорядкування П. Ріттера; передм. І. Серебрякова. Київ, 1982.

Дхаммапада. Москва, 1960.

Зарубіжна література: Матеріали до вивчення літератур зарубіжного Сходу: Хрестоматія. Київ, 2006.

Ritter P. Буддизм // *Энциклопедический словарь Гранат*. 7-е изд. Т. 7. Москва, 1911.

Ritter P. Дхаммапада // *Энциклопедический словарь Гранат*. 7-е изд. Т. 19. Москва, 1913.

Ritter P. Мюллер, Макс // *Энциклопедический словарь Гранат*. 7-е изд. Т. 29. Москва, 1914.

Стрелкова А. Ю. **Буддизм: філософія порожнечі.** Київ, 2015.

Стрелкова А. Ю. Три поняття буддійської філософії: “мислення”, “розум”, “свідомість” (до проблеми перекладу) // *Sententiae*. № 40, вип. 2. 2021. DOI: <https://doi.org/10.31649/sent40.02.030>

Стрелкова А. Ю. Павло Ріттер та його переклад “Дгаммапади” // *Східний світ*, 2022a, № 4. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2022.04.050>

Стрелкова А. Ю. Поняття “страждання” в буддизмі: онтологічна проблематика // *Sententiae*. № 41, вип. 1. 2022b. DOI: <https://doi.org/10.31649/sent41.01.055>

Burlingame E. W., *Ānandajoti Bhikkhu*. **The Dhamma Verses Commentary** / A Revised Translation of the Dhammapada Aṭṭhakathā together with a New Translation of All the Verse Texts (August, 2024). URL: <https://ancient-buddhist-texts.net/English-Texts/Dhamma-Verses-Comm/Dhamma-Verses-Comm.pdf> (дата звернення: 10.07.2024).

Buswell R. E., Lopez D. S. **The Princeton dictionary of Buddhism**. Princeton and Oxford, 2014.

Das Dhammapadam. Die älteste buddhistische Sittenlehre / Uebersetzt von Dr. Albrecht Weber // *Zeitschrift Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. Bd. XIV. 1860.

Dhammapadam / Ex tribus codicibus Hauniensibus Palice edidit, Latine vertit, excerptis ex commentario Palico notisque illustravit V. Fausbøll. Hauniae, Lipsiae, Londini, 1855.

Friedlander P. G. Dhammapada Traditions and Translations // *Journal of Religious History*. Vol. 33, Issue 2. 2009. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9809.2009.00795.x>

Le Dhammapada / Avec introduction et notes par Fernand Hù suivi du Sutra en 42 articles / Traduit du tibétain avec introduction et notes par Léon Feer. Paris, 1878.

Norman K. R. Theravāda Buddhism and Brahmanical Hinduism: Brahmanical Terms in a Buddhist Guise // *The Buddhist Forum. Vol. II. Seminar papers 1988–90* / Edited by Tadeusz Skorupski. Tring, Berkeley, 2012.

Rhys Davids T. W., Stede W. **The Pali Text Society's Pali-English Dictionary**. London, 1952.

Taishō shinshū daizōkyō 大正新脩大藏經 // **The SAT Daizōkyō Text Database**. URL: <http://21dzk.l.u-tokyo.ac.jp/SAT/> (дата звернення: 19.06.2024).

The Dhammapada. A Collection of Verses: Being One of the Canonical Books of the Buddhists translated from Pāli by F. Max Müller // **The Sacred Books of the East translated by Various Oriental Scholars and edited by F. Max Müller**. Vol. X, Pt. I. Oxford, 1881.

The Word of the Doctrine (Dhammapada) / Translated with introduction and notes by K. R. Norman. Oxford, 2000.

Worte der Wahrheit. Dhammapadam / Eine zum buddhistischen Canon gehörige Spruchsammlung in deutscher Uebersetzung herausgegeben von Leopold von Schroeder. Leipzig, 1892.

REFERENCES

Antolohiya literatur Skhodu (1961), Vydavnytstvo Kharkivs'koho universytetu, Kharkiv. (In Ukrainian).

Holosy Starodavn'oyi Indiyi: Antolohiya davn'oindiys'koyi literatury (1982), Translated and arranged by P. Ritter, preface by I. Serebryakov, Dnipro, Kyiv. (In Ukrainian).

Dkhammapada (1960), Izdatel'stvo Vostochnoy literatury, Moscow. (In Russian).

Zarubizhna literatura: Materialy do vyvchennya literatur zarubizhnoho Skhodu: Khrestomatiya (2006), Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr “Kyivskiy universytet”, Kyiv. (In Ukrainian).

Ritter P. (1911), “Buddizm”, in *Entsiklopedicheskiy slovar' Granat*, 7th ed., Vol. 7, Moscow, col. 60–73. (In Russian).

Ritter P. (1913), “Dkhammapada”, in *Entsiklopedicheskiy slovar' Granat*, 7th ed., Vol. 19, Moscow, col. 260–261. (In Russian).

Ritter P. (1914), “Müller, Max”, in *Entsiklopedicheskiy slovar' Granat*, 7th ed., Vol. 29, Moscow, col. 500–502. (In Russian).

Strelkova A. Yu. (2015), *Buddyzm: filosofiya porozhnechi*, Vydavnychyy dim “Kyievo-Mohylians'ka akademiya”, Kyiv. (In Ukrainian).

Strelkova A. Yu. (2021), “Try poniattia buddiiskoi filosofii: ‘myslennia’, ‘rozum’, ‘svidomist’ (do problemy perekladu)”, *Sententiae*, No. 40, Issue 2, pp. 30–45. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.31649/sent40.02.030>

Strelkova A. Yu. (2022a), “Pavlo Ritter ta yoho pereklad ‘Dhammapady’”, *Shidnij svit*, No. 4, pp. 50–64. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2022.04.050>

Strelkova A. Yu. (2022b), “Ponyattya ‘strazhdannya’ v buddyzmi: ontolohichna problema-tyka”, *Sententiae*, No. 41, Issue 1, pp. 55–75. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.31649/sent41.01.055>

Burlingame E. W. and Ānandajoti Bhikkhu (2024), *The Dhamma Verses Commentary*, A Revised Translation of the Dhammapada Aṭṭhakathā together with a New Translation of All the Verse Texts, available at: <https://ancient-buddhist-texts.net/English-Texts/Dhamma-Verses-Comm/Dhamma-Verses-Comm.pdf> (accessed July 10, 2024).

Buswell R. E. and Lopez D. S. (2014), *The Princeton dictionary of Buddhism*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.

“Das Dhammapadam. Die älteste buddhistische Sittenlehre Uebersetzt von Dr. Albrecht Weber” (1860), *Zeitschrift Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Bd. XIV, pp. 29–86.

Dhammapadam (1855), Ex tribus codicibus Hauniensibus Palice editit, Latine vertit, excerptis ex commentario Palico notisque illustravit V. Fausbøll. Apud haeredes Reitzelii, Apud Lorckium, Apud Williams & Norgate, Hauniae, Lipsiae, Londini.

Friedlander P. G. (2009), “Dhammapada Traditions and Translations”, *Journal of Religious History*, Vol. 33, Issue 2, pp. 215–234. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9809.2009.00795.x>

Le Dhammapada (1878), Avec introduction et notes par Fernand Hù suivi du *Sutra en 42 articles*, Traduit du tibétain avec introduction et notes par Léon Feer. Ernest Leroux, éditeur, Librairie de la Société asiatique de Paris de l'École de langues orientales vivantes, Paris.

Norman K. R. (2012), “Theravāda Buddhism and Brahmanical Hinduism: Brahmanical Terms in a Buddhist Guise”, in *The Buddhist Forum. Vol. II. Seminar papers 1988–90*, Tadeusz Skorupski (ed.), The Institute of Buddhist Studies, Tring, Berkeley, pp. 193–218.

Rhys Davids T. W. and Stede W. (1952), *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*, The Pali Text Society, London.

“Taishō shinshū daizōkyō”, in *The SAT Daizōkyō Text Database*, available at: <http://21dzk.l.u-tokyo.ac.jp/SAT/> (accessed June 19, 2024). (In Japanese).

“The Dhammapada. A Collection of Verses: Being One of the Canonical Books of the Buddhists translated from Pāli by F. Max Müller” (1881), in *The Sacred Books of the East translated by Various Oriental Scholars and edited by F. Max Müller*, Vol. X, Pt. I, Clarendon Press, Oxford, pp. 1–99.

The Word of the Doctrine (Dhammapada) (2000), Translated with introduction and notes by K. R. Norman, The Pali Text Society, Oxford.

Worte der Wahrheit. Dhammapadam (1892), Eine zum buddhistischen Canon gehörige Spruchsammlung in deutscher Uebersetzung herausgegeben von Leopold von Schroeder, Verlag von H. Haessel, Leipzig.

A. Ю. Стрелкова

Буддійська термінологія в українському перекладі “Дгаммапади” П. Ріттера

У статті проаналізовано виконаний П. Ріттером переклад 44 віршів палійської “Дгаммапади”, які ввійшли до його книжки “Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури”, і складено перелік представленої в тексті палійської буддійської лексики та термінології, до якого увійшло 53 лексичні одиниці: *akata, atṭhaṅgikamagga, attan, adhamma, anuyogin, ariya, ariyasaccāni, ariyāṭṭhaṅgikamagga, asāra, kamma, kalyāṇa, kāma, kiliṭṭha, kusala, cattāri ariyasaccāni, citta, taṇhā, dukkha (= dukha), nibbāna, dhamma, paññā, paññavant, paññita, pāpa, puñña, bāla, buddha, brāhmaṇa, bhikkhu, magga, manas, micchā, yoga, yogin, rāga, loka, virāga, visāṅkhāra, visuddhi, saṅkappa, saṅkhāra, saṃsāra, sacca, saṅgha, saddhamma, santi, sammā, sammāsambuddha, saraṇa, sāra, sāvaka, sukha, sugata*. Для кожної лексичної

одиниці подано граматичні відомості, наведено санскритський аналог, антонімічний термін (якщо він наявний у віршах, які є предметом розгляду), усі варіанти перекладу, які трапляються в Ріттера (включно з випадками, коли слово не було перекладено окремим відповідником), із зазначенням номера вірша, варіанти перекладу цього слова, запропоновані Максом Мюллером та В. Н. Топоровим, а також, у разі потреби, тлумачний коментар щодо відповідного терміна.

У процесі порівняльного аналізу трьох перекладів цих віршів (Ріттера, Макса Мюллера та В. Н. Топорова) було також виявлено низку істотних збігів між перекладами Макса Мюллера та В. Н. Топорова, оцінка яких потребує подальшої роботи з більш широким текстологічним контекстом (повним текстом “Дгаммапади”). Водночас переклад Ріттера є цілковито оригінальним і несхожим на попередні переклади “Дгаммапади” з оригіналу, які були йому відомі (німецькі переклади А. Вебера та Л. ф. Шрьодера, французький переклад Ф. Ю, англійський переклад М. Мюллера).

Представлений у цій статті “буддійський словник” П. Ріттера в майбутньому має бути доповнений лексикою з решти буддійських текстів, перекладених ним (“Суттаніпата”, “Магавага”, “Магапарініббана-сутта”, “Книга джатак”, “Мілінда-паньга”), а також спеціалізованим дослідженням рукописних матеріалів Ріттера.

Ключові слова: буддизм; буддійська термінологія; “Дгаммапада”; П. Г. Ріттер; переклади “Дгаммапади”; українська буддологія; українська індологія

Стаття надійшла до редакції 22.08.2024